

Nadiya Boyko

The hospitals in Pereyaslav region in the years of Great World War (1941 y, 1943)

The article informs about all temporary hospitals, which existed during the 2 World War in the area of Pereyaslav in Kyiv region. It shows the evacuation history from the year 1941 till 1943 of the temporary hospital №2028, that has been organized in Pereyaslav. This article also shows the hard work of the medical workers.

Key words: hospital, Great World War, Pereyaslav, medical workers, injured.

УДК 930.253:94 (477) "1941"

Тетяна Пастушенко (м.Київ)

**СИСТЕМА НІМЕЦЬКИХ ТАБОРІВ ДЛЯ РАДЯНСЬКИХ
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В УКРАЇНІ:
(ЧЕРВЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1941 р.)**

У статті описані етапи становлення впродовж літа-осені 1941 р. системи німецьких таборів для радянських військовополонених на території України.

Ключові слова: Друга світова війна, радянські військовополонені, дулаг, шталаг, армійський збірно-пересильний пункт, Верховне головнокомандування Вермахту, Головнокомандування сухопутних сил Німеччини.

Структура й апарат установ німецького військового полону на території України належить до найменш досліджених тем в історіографії. У рідкісних вітчизняних публікаціях про радянських військовополонених основна увага дослідників зосереджувалася переважно на описі тяжкого становища полонених червоноармійців та злочинному ставленні до них з боку військовослужбовців Вермахту та нацистської влади загалом¹. Найбільш повним на сьогодні переліком місця утримання радянських полонених в Україні є «Довідник про табори, тюрми та гетто», який дає уявлення про масштаби та географію установ військового полону Вермахту². У «Довіднику» вказано 242 населених пункти³, де були організовані різні категорії таборів, але пояснення складної організації німецького військового полону не входило до завдань упорядників цього довідкового видання.

У німецькій історіографії, яка налічує зараз найбільшу кількість ґрунтовних досліджень про радянських військовополонених, система військового полону на окупованих східних територіях зазвичай описується схематично⁴. Основна увага німецьких істориків прикута до двох питань: а) з'ясування ступеня відповідальності Вермахту в загибелі мільйонів полонених Червоної армії; б) функціонування таборів «для росіян» безпосередньо на території Райху. Виключенням є невелика за обсягом дипломна робота Християна Мюллера про стаціонарний табір військовополонених 305 у Кіровограді⁵.

Пострадянські російськомовні дослідження традиційно описують ситуації, які склалися в окремих таборах на території Білорусі, Росії чи України, і не зосереджують увагу на питаннях функціонування всієї системи німецького військового полону на окупованих територіях, її кадрового та матеріально-технічного забезпечення⁶. У спеціальному виданні – довіднику

про табори військовополонених на території Білорусі, підготовленому під час спільного німецько-білоруського проекту, його упорядники також обмежилися поясненнями щодо установ полону в зоні відповідальності Верховного головнокомандування Вермахту, тобто на суто німецьких територіях. Якою ж була схема підпорядкування й звітності чисельних категорій таборів у Білорусі, які подаються у виданні, автори не пояснюють⁷.

Відсутність необхідних знань про організацію та діяльність установ німецького військового полону в Україні, призводить до того, що навіть в сучасних вітчизняних дослідженнях доволі часто плутають або отожднюють поняття «концтабір» та «табір для військовополонених», не розрізняють специфіки й призначення стаціонарного табору, його філіалів, робочих команд. Обізнаність у таких питаннях є необхідною передумовою для вивчення оригінальних документів Вермахту в архівах як Німеччини так і України й Російської Федерації. Прикладом якісно нових результатів, отриманих завдяки дослідженню німецькомовних документів, є робота молодого архівіста В. Берковського про табори для полонених у місті Славута Хмельницької області⁸.

У цій статті пропонується розглянути етапи формування впродовж літа-осені 1941 р. системи німецьких таборів для військовополонених червоноармійців на території України. Дослідження здійснене на основі сучасних публікацій та колекції мікрофотокопій документів німецьких адміністративних закладів, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях (фонд КМФ-8 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України).

У німецьких Збройних силах справами військовополонених займалися Верховне головнокомандування збройних сил Німеччини (ОКВ, від нім: Oberkommando der Wehrmacht, ОКВ) та Головне командування сухопутних військ (ОКГ, від нім: Oberkommando des Heeres, ОКН), а пізніше й СС [11; 18], на території Райху частково імперські служби праці, а в окремих випадках Абвер, СД (нім: Sicherheitsdienst, SD – політична розвідка в складі СС) та гестапо.

У т. зв. зоні відповідальності ОКВ питаннями військового полону займалося Загальне управління Вермахту (нім: Allgemeinen

Wehrmacht-Amtes, AWA) під головуванням генерала Г. Райнеке (Reinecke). До його складу входив Відділ у справах військовополонених (нім: Abteilung Kriegsgefangene, Abt. Kgf.). Через велику кількість радянських військовополонених з 1 січня 1942 р. цей відділ був реорганізований в управління (Chef des Kriegsgefangenenwesens), яким керували по чергово генерал-майор Гревеніц (Graevenitz), а з 1 квітня 1944 р. — генерал-майор Вестгофф (Westhoff). Обоє за сумісництвом виконували й функцію інспектора таборів військовополонених.

Восени 1944 р. система установ полону була реорганізована й підпорядкована командуючому резервної армії райхсфюреру СС Г. Гімлеру, який призначив начальником системи установ полону обергрупенфюрера СС і генерала військ СС Г. Бергера.

До компетенції ОКВ входили табори військовополонених, розташовані на території Райху, Генерал-губернаторства, райхскомісаріатів «Україна» та «Остланд», в Норвегії, Бельгії, окупованій частині Франції.

На окупованих територіях у зонах цивільної адміністрації на чолі системи військового полону стояли територіальні Командувачі збройними силами Німеччини (Wehrmachtbefehlshaber (W.Bfh.), яким підпорядковувалися начальники у справах військового полону (Kommandeure der Kriegsgefangenen, Kdr.Kgf.), котрі мали під своїм командуванням окремі шталагі.

Система таборів військовополонених в райхскомісаріаті «Україна» підпорядковувалася Командуючому Вермахту в Україні, яким з 27 травня 1941 р. був призначений генерал-лейтенант К. Кітцінгер. У його підпорядкуванні був начальник у справах військовополонених в Україні з резиденцією у Ровно та Бердичеві з липня 1941 до 22 листопада 1942 р. був генерал-майор (з січня 1942 р генерал-лейтенант) Йозеф Файхтмаєр (Josef Feichtmeier), а з 23 листопада 1941 р. до 15 грудня 1943 р. — генерал-майор (1 січня 1943 р. – генерал-лейтенант) Курт Вольф (Kurt Wolff)⁹.

У прифронтовій зоні сухопутних військ і в зоні відповідальності німецької військової місії в Румунії, тобто в так званій зоні відповідальності ОКГ військовополоненими займалася служба генерал-квартирмайстера сухопутних військ на чолі з генерал-майором Е. Вагнером. У зоні командуючого оператив-

ним тиловим районом сухопутних військ або Берюк (від нім: Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete скорочено Berük або (Bfh.H.G.) питання полону перебували у компетенції комендантів районів у справах військовополонених (Kriegsgefangenen-Bezirkskommandanten (Kgf.Bk.)), яким підпорядковувалися коменданти фронтових, армійських та пересильних таборів. Фронтові й армійські табори розміщувались безпосередньо на територіях, підконтрольних комендантам тилового району армії (Kommandanten der rückwärtigen Armeegebiete“ скорочено (Korück)¹⁰ і в службовому відношенні підпорядковувалися охоронним дивізіям та командуючим арміями.

Як взаємодіяли між собою ОКВ та ОКГ у питаннях військового полону відповісти однозначно складно. Наскільки відділ у справах військовополонених ОКВ мав формальне право давати вказівки генерал-квартирмейстеру сухопутних військ у прифронтовій зоні до кінця не зрозуміло. Фактично ж, судячи з архівних документів, генерал-квартирмейстер сухопутних сил самостійно ухвалював директиви, а генерал-лейтенант Райнеке проводив наради з представниками служби у справах військовополонених в зоні відповідальності ОКГ і давав їм вказівки¹¹.

Для прийому й розташування військовополонених ще з 1939 р. була створена мережа таборів у Німеччині та на окупованих територіях, яка складалася з: таборів для офіцерів (офлагів від нім. Offizierslager für Kriegsgefangene Offiziere, oflag), стаціонарних таборів для рядового та сержантського складу (шталаги, від нім.: Stammanschaftslager, Stammlager für Kriegsgefangene Mannschaften und Unteroffiziere, Stalag), пересильних таборів (дулагів, від нім.: Durchgangslager für Kriegsgefangene, Dulag). На територіях, що безпосередньо прилягали до зони бойових дій функціонували армійські збірно-пересильні пункти (ЗПП) (нім.: Auffanglager або пізніше Armee-Gefangenen-Sammelstellen (AGSSt)).

Влада над усім табором перебувала в руках коменданта — офіцера в званні не нижче майора. Командні кадри для таборів військовополонених готувались на навчальних курсах в шталазі II D Штаргард (Померанія). Охороняли табори військовополонених охоронні батальйони (Landeschützenbataillone), що формувались, як правило, з солдатів похилого віку або фронтовиків, які доліковувалися після поранень та хвороб.

Після взяття в полон військовослужбовців Червоної армії роззброювали, старших офіцерів, по можливості, відділяли від молодших офіцерів, рядового і сержантського складу. З дивізійних збірних пунктів полонені потрапляли на армійські збірно-пересильні пункти. Армійські ЗПП були доволі мобільні й часто змінювали своє розташування. Їх завданням було швидко передати полонених в тиліві табори. Вони мали постійно бути готовими до прийому нових партій військовополонених. Після початкового обліку на ЗПП військовополонених направляли в транзитні або пересильні табори (дулагів). На основі щоденних донесень ОКГ про завантаження дулагів ОКВ визначало кількість полонених, яких ті повинні були передати до стаціонарних таборів — таборів для рядового й сержантського складу й офіцерських таборів. Більшість табірних адміністрацій та охоронних підрозділів збірних пунктів та дулагів не затримувалися на одному місці, а постійно передислоковувалися разом з військами.

На території України діяли війська групи армій «Південь», до якої в 1941 р. входила 1 танкова група (з жовтня 1941 р. — армія), 6, 17 та 11-а німецькі й 3 та 4-а румунські армії. Тиліві райони цих армій охороняли 213, 444 та 454 охоронні дивізії. У підпорядкуванні коменданта тилового району 1-ї танкової армії (Корюк 531) перебували команди 152 та 162 дулагів, 17-ї армії (Корюк 550) — 71 армійський збірний пункт, 111, 172 та 180 дулагів; 6-ї армії — 7-й армійський збірний пункт, 170 та 201 пересильні табори¹². На Півдні України у підпорядкуванні коменданта тилового району 11-ї армії (Корюк 553) влітку 1941 р. було два дулагів 123 і 241, два армійські збірні пункти 11 та 12¹³. До цих «постійних» команд пересильних таборів приєднувалися нові, які весь час переміщалися із одного тилового району в інший. В міру просування лінії фронту на схід, команди пересильних таборів замінялися адміністраціями стаціонарних таборів. Офлагів й шталагів, які тривалий час перебували на одному місці, мали бараки для розташування військовополонених. Зазвичай шталаги організовувалися на тих територіях, які передбачалося передати найближчим часом, або вже передали до компетенції цивільної окупаційної адміністрації.

Як правило, більшість табірних адміністрацій були створені ще напередодні війни з Радянським Союзом, а після початку бойових

дій вони почали поступово переміщувати ближче до лінії фронту. У захоплених населених пунктах табори для військовополонених створювалися в міру просування німецької армії вглиб території СРСР і надходження нових партій полонених червоноармійців. Архівні документи дозволяють прослідкувати шлях 11 і 12 армійських збірних пунктів при 11-й армії. 27 липня 1941 р. 11 та 12 збірні пункти розташовувалися у Бельцях (Молдова)¹⁴, 30 липня 1941 р. 11 пункт був уже в Сороках (Молдова)¹⁵, а на початку серпня його замінила адміністрація 123-го дулагу¹⁶. 10 серпня 1941 р. команда 12-го пересильного пункту переїхала до Кодими (Одеська обл.)¹⁷, звідки була передислокована до Варварівки (ймовірно населений пункт поблизу Миколаєва, зараз територія міста)¹⁸. Про збірний табір для військовополонених у Варварівці згадується у щотижневих вересневих донесеннях гарнізонної комендатури П/915, розташованої у Херсоні. До цього табору передавали радянських військовополонених, яких знаходили в окупованому місті. Про відвідування армійського збірного пункту у Варварівці йде мова у донесенні армійського скарбника від 30 серпня 1941 р. Те, що німецький чиновник за один день відвідав і табір і гарнізонну комендатуру І/853 у Миколаєві, підтверджує припущення, що згаданий населений пункт був поблизу цього обласного центру.

Табірні адміністрації та охоронні підрозділи дулагів також постійно рухалися за військами. Команда дулагу 123 прибула на територію України в середині серпня 1941 р. у болгарське село Катаржина (нині с. Червонознам'янка, Іванівський р-н, Одеська обл.). Про це свідчать службові листування між комендантом табору, гарнізонною комендатурою 2/662 та командиром 49 охоронним батальйоном. Мова йшла про перенесення табору в найближчі села – Цибулівку та Малоземенове (Великомихайлівський р-н, Одеська обл.), бо болотиста місцевість в Катаржині створювала суттєві труднощі для розміщення 4-5 тис. полонених червоноармійців¹⁹. Наприкінці серпня 1941 р. в с. Березівка (Балтський р-н., Одеська обл.) розташувалася команда дулагу 241²⁰. Для організації табору в Миколаєві спеціально надіслали команду дулагу 137, яка від 26 вересня 1941 р. «готова була прийняти військовополонених». Про це повідомлялося в оперативному донесенні гарнізонної комендатури

І/853²¹. На початку листопада 1941 р. у підпорядкуванні обер-квартирмейстера Чорного моря перебувало два дулаги: 137 у Миколаєві та 120 у Херсоні²². А в підпорядкуванні коменданта тилового району 11-ї армії (Корюк 553) так само залишалися пересильні табори розташовані тепер у Криму: дулаг 123 у Джанкої та дулаг 241 у Сімферополі²³.

Про переміщення пересильних таборів у прифронтовій смузі 6-ї, 17-ї армій та 1-ї танкової групи влітку 1941 р. поки що не вдалося знайти такої детальної інформації. Але кількість таборів у зоні дій цих підрозділів була набагато більшою, оскільки тут велися значно активніші бойові дії, сталися найбільш крупні оточення радянських військ, насамперед: 6 та 12-ї армій в районі Умані (на початку серпня 1941 р.), 21-ї, 37-ї, 26-ї армій під Києвом (вересень 1941 р.). Унаслідок цих подій у німецький полон потрапило біля Умані – 103 тис., біля Києва – 665 тис. червоноармійців²⁴. (За радянськими даними в полон під Києвом потрапило 452 тис. осіб)²⁵. У тилівій смузі згаданих німецьких армій найраніше в Україні почали створюватися стаціонарні табори. Відомо, що на початок вересня в зоні відповідальності командуючого оперативним тилівим районом групи армій «Південь» вже діяло 10 стаціонарних таборів, у яких перебувало 300 тис. військовополонених і 10 тис. осіб охорони²⁶. Перші великі стаціонарні табори були організовані у Львові (328), Раві-Руській/Замостя (325), Хирові (323), Ярославі, Дрогобичі (335), Тернополі, Станіславі (371), Шепетівці (357)²⁷. Нові шталаги у вересні 1941 р. передбачалося створити на місці пересильних таборів у наступних населених пунктах: Володимирі-Волинському, Ковелі, Луцьку, Рівному, Проскуріві, Звягелі (Новоград-Волинський), Старокостянтиніві, Житомирі, Києві, Білій Церкві, Вінниці, Умані, Дніпропетровську, Кривому Розі, Кременчуці, Переяславі²⁸.

Для хворих і поранених військовополонених створювалися спеціальні шпиталі. На початку вересня такі лікувальні установи вже діяли в Луцьку, Дубно, Рівному, Старокостянтиніві²⁹, у листопаді – у Кременчуці та Дніпропетровську³⁰. В останніх населених пунктах передбачалося також створення дезінсекційних пунктів для військовополонених. На початку листопада 1941 р. пункт в Кременчуці перебував на стадії будівництва, його добова

продуктивність планувалася в 1600 осіб, а в Дніпропетровську він уже працював, обслуговуючи за добу 1000 осіб³¹. Зустрічаються також документи, у яких згадується про дозвіл лікувати тяжкопоранених військовополонених місцевими лікарями (не німцями) у лікарнях для цивільного населення³². Вилікуваних бранців необхідно було направляти до найближчих шталагів. Часто шпиталі для полонених створювалися у допоміжних таборах, які позначалися літерою «Z» – «Zweiglager». Одним з таких допоміжних таборів був т.зв. «Гросс-лазарет» в місті Славути, створений у вересні 1941 р. для утримання хворих та поранених радянських військовополонених, які не були в змозі доїхати до шталагу в Шепетівці. Пізніше, з переміщенням до Славути основного табору, на базі «Гросс-лазарету» створено лазаретну частину шталагів 301 та 357³³.

Після закінчення евакуації військовополонених із зони оточення радянських армій під Києвом і поповнення постійного персоналу тилових таборів, на 30 жовтня 1941 р. в оперативному тиловому районі групи армій «Південь» перебували такі пересильні табори військовополонених. У розпорядженні командування 1-ї танкової армії: 152 на шляху до Маріуполя, 162 в Кривому Розі; в розпорядженні командування 17-ї армії: 180 в Дніпропетровську, 172 рухався в Красноград (Харківська обл.), 171 в Кіровограді, 111 рухався в Лозову; в розпорядженні командування 6-ї армії: 160 в Хоролі, 170 рухався в Харків, 201 прямував у Ромни, 205 – у Білгород³⁴.

Стаціонарні табори: 349 Умань, 334 Біла Церква, 339 Дарниця (район Києва) та 345 Сміла (пізніше в Новоукраїнці) з 20 жовтня 1941 р. переходили в розпорядження командуючого військами Вермахту в Україні, оскільки ці території увійшли до райхскомісаріату «Україна»³⁵. У підпорядкуванні командуючого військами оперативного тилового району групи армій «Південь» залишалися шталагі: 338 Кривий Ріг, 305 Кіровоград, 346 Кременчук та 348 Дніпропетровськ³⁶.

У листопаді команди дулагів 171 Кіровоград, 162 Кривий Ріг, 180 Дніпропетровськ, замінили команди шталагів: 305 у Кіровограді, 338 у Кривому Розі, 348 у Дніпропетровську, які 15 листопада 1941 р. офіційно перейшли у підпорядкування головнокомандуючого Вермахту в Україні³⁷. Звільнений персонал дулагу 171 був

направлені у Лубни для спорудження табору на 8 тис. військовополонених для робіт в організації ТОД, дулагу 180 – у Панютіно (Харківська обл. Лозовський р-н), 162 – у Миколаївку (Ростовська обл. РФ). За даними звіту відділу квартирмейстера групи армій «Південь» за листопад 1941 р. в оперативному тиловому районі 6-ї армії знаходилися дулаги 170 і 205 в Полтаві, 201 в Харкові, 17-ї армії – 172 та 111 в Лозовій, 160 в Хоролі, 1-ї танкової армії – 152 в Маріуполі. Запланована «заміна пересильного табору 182 в Запоріжжі стаціонарним табором 348 затрималася через нестачу караульного персоналу, оскільки 301 та 926 батальйони ландштурму не передали в підпорядкування командуючого оперативним тиловим районом групи армій «Південь»³⁸. Загалом, у названих таборах в зоні оперативного командування групи армій «Південь» перебувало 49 970 військовополонених³⁹.

На початку 1942 р., коли на певний час стабілізувався фронт, в ОКВ була реорганізована структура військового полону (замість відділу було створене управління), відповідно в Україні у зоні відповідальності ОКГ зазнала деяких модифікацій система таборів для військовополонених. У цей час до командування оперативного тилового району групи армій «Південь» прибув начальник таборів військовополонених генерал Шмідт, через що був внесений новий порядок у підпорядкування дулагів і шталагів⁴⁰. Штаб начальника таборів розташувався у Кременчуці. Йому звітували коменданти таборів військовополонених районів №2, А та Е. У підпорядкуванні 213 охоронної дивізії зі штабом у Кременчуці перебували табірні команди району №2: в Кременчуці – шталагів 346, 192, Переяславі – шталагу 132, Хоролі – шталагу 135 і дулагу 160, Лубнах – дулагу 171, Полтаві – шталагу 151, дулагу 205. У підпорядкуванні 444 охоронної дивізії зі штабом у Дніпропетровську перебували табірні команди району А в Запоріжжі – шталагу 181, дулагів 182, 120 і 137⁴¹. У підпорядкуванні комендантів армійських тилових районів були табори в Маріуполі – шталаг 190 і дулаг 152, в Сталіно – шталаг 162 (командування 1-ї танкової армії); у Сумах – дулаг 170, Харкові – дулаг 201 (командування 6-ї армії); в Лозовій – дулаг 111, Горлівці – дулаг 172, Краматорську – дулаг 180 (командування 17-ї армії)⁴². Але у донесенні відділу тилу оперативного тилового району групи армій «Південь» за січень 1942 р. відомості

про «чисельність та участь у роботі військово-полонених» подали лише стосовно п'яти із 20 перелічених табірних команд. У дулагах 160 Хорол, 170 Лубни, 182 Запоріжжя, 205 Полтава та шталазі 346 Кременчук на цей час утримувалося 39 395 полонених, з яких працездатними були – 18 120 полонених⁴³. Це означає, що в населених пунктах дислокувалися лише табірні команди без в'язнів. Отже, спостерігаємо підготовку до нових військових кампаній 1942 р. – команди персоналу таборів були зосереджені у прифронтовій смузі в очкуванні чергових партій бранців.

У райхскомісаріаті «Україна» на початок 1942 р. налічувалося вже 14 стаціонарних таборів⁴⁴, а в квітні 1943 р. тут було двадцять шталагів, які розташовувалися в населених пунктах західніше Дніпра⁴⁵. Всього за роки окупації на території України діяло 30 команд шталагів та 27 команд дулагів⁴⁶.

Особливістю таборів для військово-полонених у 1941 р. була їх переповненість. Якщо у серпні в десяти стаціонарних таборах для військовополонених райхскомісаріату «Україна» утримувалося приблизно 225 тис. бранців, у вересні 300 тис., то в жовтні їх вже було 445 тис.⁴⁷ Полонених червоноармійців тримали під відкритим небом, загнаних за колючий дріт як худобу. Їх кількість у таборах була такою великою, що наближалася до величини населених пунктів, в яких вони розташовувалися. Наприклад, у Новоград-Волинському (Житомирська область), де мешкало не більше 12 тис. осіб, у таборі для військово-полонених (дулаг 172) у серпні нараховувалося 8 тис. бранців⁴⁸. З метою зменшити перенаселення, німецькі військові переводили частину полонених в Шепетівський шталаг. Але після поразки Червоної армії під Києвом, десятки тисяч полонених радянських солдатів і офіцерів потім перегнали у табори Житомира, Вінниці, Кривого Рогу, в яких кількість бранців, незважаючи на смерть від голоду та епідемії, продовжувала залишатися величезною⁴⁹.

Расово-ідеологічний характер війни нацистської Німеччини проти Радянського Союзу зумовили величезну кількість смертей, не пов'язаних з безпосереднім веденням бойових дій. Полонені червоноармійці стали першими жертвами такої політики. Видані ОКВ т. зв. «наказ про комісарів» від 6 червня 1941 р., «Розпорядження стосовно справи військового полону у випадку операції «Барбаросса» 16 червня 1941 р. та «Бойовий наказ №8» від

17 липня 1941 р. скасовували основні приписи Женевської конвенції 1929 р. про захист військовополонених, приписували розстрілювати за законами воєнного часу політпрацівників Червоної армії, євреїв та інших «небажаних» за расовими чи політичними ознаками осіб.

Тисячі полонених загинуло на полі бою, перебуваючи у збірних та фронтових таборах, масові вбивства військових бранців відбувалися під час багатокілометрових піших маршів із прифронтової зони в тил. «Основну частину роботи по евакуації військово-полонених із району битви Дніпро-Десна довелося виконати 24-й піхотній дивізії. Підрозділи цієї дивізії конвоювали колони військовополонених до Умані. 62-а та 113-а піхотні дивізії мали менше роботи, оскільки з 15 жовтня їм на допомогу прибула 454 охоронна дивізія»⁵⁰ – звітував відділ квартирмейстера оперативного тилового району групи армій «Південь». Проте, в документі немає інформації, що за час маршу в жовтні 1941 р. охоронці розстріляли понад тисячу полонених, яких їм довірили супроводжувати⁵¹. Згідно з донесенням обер-квартирмейстера 17-ї армії, підрозділам якої необхідно було переправити 320 тис. полонених під Києвом червоноармійців на територію райхскомісаріату «Україна», щоденно під час евакуації помирало понад 1% полонених⁵². Командуючий 24-ї дивізії 18 жовтня 1941 р. змушений був видати спеціальний наказ не розстрілювати полонених: «Честь солдата і турбота за життя не дозволяють нам застосовувати зброю проти беззахисних і дійсно змучених військово-полонених». Стріляти дозволялося «лише за несподіваних спроб втечі й дійсно виявленому спротиві»⁵³.

Масова смертність серед радянських військовополонених була зумовлена не лише розстрілами, поганими умовами утримання, а в першу чергу «політикою голоду», яку здійснювало керівництво Вермахту. Харчування радянських військовополонених стрімко погіршувалося з перших місяців бойових дій. У донесення головного скарбника командування тиловим районом 11-ї армії (Корюк 553) від 30 липня 1941 р. про відвідування 11-го фронтового збірно-пересильного пункту пояснював нестачу продуктів тим, що «...за теперішнього важкого становища з постачання неможливо отримувати хліб для полонених в достатній кількості, оскільки в першу чергу

повинні бути забезпечені власні війська»⁵⁴. Через місяць, перебуваючи у армійському збірному пункті у селищі Варварцеве поблизу Миколаєва, цей військовий чиновник повідомляв: «Під час мого візиту військовополонені якраз були вишикувані для обіду. Кожен з них мав при собі тарілку або інший посуд. Обід варили, виділені із військовополонених повари у великих котлах. Він складався із супу, звареного із пшона і надісланих із скотобійні субпродуктів. Щодо забезпечення військовополонених продуктами харчування на сьогоднішній день справи кепські. В усякому випадку все залежить від винахідливості служби постачання. Крьонунг (начальник служби постачання табору) повідомив мені, що він майже нічого не отримує для табору із армійських продовольчих складів»⁵⁵. Генерал-квартирмейстер Е. Вагнер, який відповідав за постачання продовольства в армії, притримувався тієї позиції, що військовополонені, які не працюють, повинні голодувати. Він, як і більшість нацистських високопосадовців, вважали на той час, що «чим більше полонених помре, тим краще для нас»⁵⁶. Тільки через шість тижнів після початку війни з'явився єдиний припис щодо харчування військовополонених, у якому диференціювалися норми харчування для полонених, зайнятих на фізично важких роботах та будівництві таборів. Розпорядженням ОКГ, генерал-квартирмейстера від 21 жовтня 1941 р. всім «російським» військовополоненим, які перебували у таборах і не залучалися до роботи, був встановлений такий раціон харчування на тиждень: 2250 гр. хліба, 200 гр. м'яса, 1125 гр. свіжих овочів, 8500 гр. картоплі та інших продуктів, таких як цукор, чай, мармелад, котрі малоймовірно отримували полонені. Для тих, хто працював, раціон рекомендувалося збільшити на 600 гр. хліба та 150 гр. м'яса, для відновлення працездатності потрібно додавати до раціону на 7 днів: 50 гр. в'яленої риби, 100 гр. штучного меду, 3500 гр. картоплі або буряка⁵⁷. Але найсуттєвішим приписом цього розпорядження була рекомендація: «Якщо окремих видів продовольства немає в наявності, то їх потрібно широко замінити іншими, особливо мукою. Варку мучного супу для відновлення працездатності потрібно вести найбільш активним чином»⁵⁸. Попри затверджений перелік різноманітних продуктів харчування, основною їжею для бранців впродовж всієї війни було вариво з муки, а

найчастіше необробленого зерна, яке вони називала «баландою». За свідченнями очевидців, в багатьох пересильних таборах вони по декілька тижнів не отримували навіть таких харчів. Тож подібними нормами харчування смерть від голоду полонених червоноармійців у німецьких таборах ставала неминучою.

Описані у цій статті переміщення та діяльність установ німецького військового полону в Україні становлять лише один «пазл» із масштабної картини табірної структури Вермахту в окупованих східних територіях. Постійний рух збірних пунктів, дулагів і шталагів, зміни у їх підпорядкуванні залежно від ситуації на фронті бойових дій створюють певні труднощі для таких реконструкцій. Але головним «ворогом» дослідників тут є брак і неповнота джерельної бази. У донесеннях служби квартирмейстера 1941 р. питання військовополонених з інформацією про дислокацію таборів та чисельність бранців стабільно з'являється лише з жовтня місяця. А до того часу воно було ніби «неважливе». Що стосується таборів райхскомісаріату «Україна», то, як твердить Християн Штрайт, інформація про їх наповнення військовополоненими починає регулярно надходити в ОКВ лише з листопада 1941 р. Тому дослідження «маловідомих» документів окремих військових структур, які діяли в Україні, допоможе більш повно відтворити загальну картину.

Організаційні етапи табірної системи для радянських військовополонених в Україні співпадають з ходом бойових дій на радянсько-німецькому фронті. До серпня 1941 р. спостерігається стрімке створення крупних стаціонарних таборів у правобережних областях України, вересень-жовтень – організація установ полону вздовж Дніпра, а в листопаді-грудні – центр активності табірних команд переміщується на схід та південь України.

Розглядаючи історію створення системи німецьких таборів в Україні, важливо зазначити, що за умовами утримання вони наближалися до категорії таборів знищення. Більше того, табори на окупованій території України мали більш жорсткі умови утримання військовополонених, ніж подібні установи в країнах Центральної та Західної Європи⁵⁹. Висока смертність, голод, відсутність медичної допомоги, знущання й тортури над в'язнями і масове їх знищення стали характерними ознаками таборів для військовополонених в Україні в 1941 року.

- 1 Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років / Матеріали міжнародної конференції 2–4 червня 2006 р. – К., 2008 – 336 с.; Коваль М.В. Радянські військовополонені – шлак війни // Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) – К., 1999. – С.196 – 218; Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках. – К., 2002. – 128 с.
- 2 Довідник про табори тюрми та гетто на окупованій території України / 1941-1944/ Упор. Дубик М. – К., 2000.
- 3 Там само – С. 18.
- 4 Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Bonn: Dietz, 1999; Ich werde es nie vergessen. Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004-2006. Kontakte-Kontakty e.V. (Hrsg.) Berlin 2007. (erster Sammelband in deutscher Sprache); Müller R-D. Menschenjagd. Die Rekrutierung von Zwangsarbeitern im der besetzten Sowjetunion // H.Heer, K. Naumann (Hg.). Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944. – Hamburg: Hamburger Edition, 1995. – S. 92 –103; Otto R., Keller R., Nagel J Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941-1945. Zahlen und Dimensionen // VfZ – 4/2008. – S. 588-589; Otto R. Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42. R. Oldenbourg Verlag, München 1998; Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – München, – 2008; Rüdiger O. Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945. In: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 9/2. München 2005, Seite 749 f. ; Streim A. Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im „Fall Barbarossa“. Eine Dokumentation. – Heidelberg, Karlsruhe: Müller Juristischer Verlag. Heidelberg/Karlsruhe 1981; Streit C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945. Verlag J.H.W. Dietz. Nachf., Bonn 1997. Переклад на російську мову: Штрайт К. «ОНИ НАМ НЕ ТОВАРИЩИ...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. / Пер. с нем. И.Дьяконова, предисл. и ред. И. Настенко. – М., 2009.
- 5 Möller C. Massensterben und Massenvernichtung – Das Stalag 305 in der Ukraine 1941-1944. – Magisterarbeit: Schulenburg-Leine, 2001.
- 6 Дуглас И.А., Черон Ф.Я. Вычеркнутые из памяти. Советские военнопленные между Гитлером и Сталиным // Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA-Press, 1994. – Т.11; Ерин М.Е. Советские военнопленные в нацистской Германии 1941-1945 гг. Проблемы исследования. – Ярославль, 2005; Ерин М.Е., Хольный Г.Л. Трагедия советских военнопленных (история шталага 326 (VI К) Зенне, 1941–1945 гг»). – Ярославль, 2000; Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2002; Цайтхайн. Книга памяти советских военнопленных/ Кн.1: Лагерь военнопленных Цайтхайн – от «лагеря для русских» к мемориалу / ред. Хазе Н., Харитонов А., Мюллер К.-Д., Нагель Й. – Дрезден, 2005; Шнеер А. Плен. Советские военнопленные в Германии, 1941-1945. – М., 2005.
- 7 Лагеря советских военнопленных в Беларуси, 1941-1944: справочник / авт. состав В.И.Адамushко [и др.] – Мн.: НАРБ, 2004.
- 8 Берковський В. Гросслазарет Славут, Цайтабір 301: від історичного міфу до трагічної правди // Трудівник Полісся – Славута – 2010 – 14 жовтня – С. 11.
- 9 Möller C. Massensterben und Massenvernichtung – Das Stalag 305 in der Ukraine 1941-1944. – Magisterarbeit: Schulenburg-Leine, 2001. – S. 8.
- 10 Ibid.
- 11 Штрайт К. «ОНИ НАМ НЕ ТОВАРИЩИ...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. / Пер. с нем. И.Дьяконова, предисл. и ред. И. Настенко. – М., 2009. – С. 56. Режим доступа : <http://www.fedy-diary.ru/>
- 12 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 148, арк. 14-15; спр. 195, арк. 189–192.

- 13 Там само, спр.392, арк. 8.
- 14 Там само, арк. 8.
- 15 Там само, арк. 18.
- 16 Там само, арк. 31.
- 17 Там само, арк. 44.
- 18 Там само, спр. 393, арк. 115, 116, спр. 392, арк. 81.
- 19 Там само, спр. 393, арк. 23–50
- 20 Там само, арк. 67, 96.
- 21 Там само, арк. 122.
- 22 Там само, спр. 148, арк. 54.
- 23 Там само.
- 24 *Overmans R.* Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945 // *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. – Band 9: Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945. – München, 2005. – S. 805.*
- 25 *Грицюк В.М.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. - К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С.40.
- 26 ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 148, арк. 205: Протокол наради економічної інспекції «Південь» та командуючого оперативним тиловим районом групи армій «Південь» від 14.09.1941.
- 27 *Курилишин К.* Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами українськомовної преси – Львів, 2010 – С. 165 – 178.
- 28 ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 148, арк. 205: Протокол наради економічної інспекції «Південь» та командуючого оперативним тиловим районом групи армій «Південь» від 14.09.1941.
- 29 Там само, арк.238 : Спеціальне розпорядження командуючого оперативним тилом групи армій «Південь» № 74 від 8.09.1941.
- 30 Там само, арк. 50: Протокол наради при командуючому 444 охоронною дивізією.
- 31 Там само, арк. 63: Звіт про передачу санітарних частин і установ із зони оперативного командування старшому військовому лікарю при головнокомандуючому Вермахту в Україні 15.11. 1941.
- 32 Там само, арк. 244: Акт передачі справ представників начальника санчастини при головнокомандуючому Вермахту в Україні від санітарних установ, що перебували в оперативному тиловому районі групи армій «Південь». Старокостянтинів 28.08.1941.
- 33 Детальніше див.: Берковський В. Гросслазарет Славут, Цай табір 301: від історичного міфу до трагічної правди // Трудівник Полісся – Славута – 2010 – 14 жовтня – С. 11.
- 34 ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр.195, арк. 283.
- 35 Там само.
- 36 Там само, арк. 284.
- 37 Там само, спр. 148, арк. 14–15
- 38 Там само.
- 39 Тас само, арк. 15.
- 40 Там само, спр.195, арк. 183: Донесення відділу тилу групи армій «Південь» за період з 1 по 31 січня 1942 р.
- 41 Там само, арк. 189–192 : Розпорядження командуючого тиловим районом групи армій «Південь» про організацію справи військовополонених від 15.01.1942.
- 42 Там само, арк. 192.
- 43 Там само, арк. 183.
- 44 *Otto R., Keller R., Nagel J.* Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941–1945. Zahlen und Dimensionen // VfZ – 4/2008. – S. 588–589.
- 45 *Berhoff C.* K Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule. – Cambridge, Massachusetts and London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2004. – P. 99.
- 46 Обчислено за Довідник про табори тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) Упор. М. Г. Дубик – К., 2000 та матеріалами сайту: Lexikon der Wehrmacht. Режим доступу: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Kriegsgefangenenlager/Dulag.htm>
- 47 Berhoff C. K. Op.cit. – P. 99.
- 48 Lower W. Nazi empire-building and the Holocaust in Ukraine. – The University of North Carolina Press, 2005. – P. 63. Переклад українською: Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К., 2010. – С. 87.
- 49 Там само.
- 50 ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 195, арк. 282: Звіт про діяльність відділу квартирмейстера командуючому оперативним тиловим району групи армії «Південь» за період з 1по 30 жовтня 1941 р.
- 51 *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – München, – 2008. – S. 208
- 52 *Штрайт К.* Они нам не товарищи // Воен-

- но-истор. журнал. – 1992. – № 4. – С. 42.
- 53 ЦДАВО України, КМФ-8, оп.2, спр.148,арк. 115–116.
- 54 Там само, спр. 392, арк.18.
- 55 Там само,спр. 392, арк. 82.
- 56 *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts - und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944. – Hamburg, 2000. – S. 44–47.
- 57 ЦДАВО України, КМФ-8, оп.2, спр. 148,арк. 3-4: Особливе розпорядження № 96 від 3.12.1941.
- 58 Там само.
- 59 Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / упоряд. М.Г. Дубик. – К., 2000. – С. 8.

Татьяна Пастушенко

**Система немецких лагерей для советских военнопленных в Украине:
(июнь – декабрь 1941 г.)**

В статье описаны этапы становления в течение лета-осени 1941 г. системы немецких лагерей для советских военнопленных на территории Украины.

Ключевые слова: Вторая мировая война, советские военнопленные, дулаг, шталаг, армейский сборно-пересыльный пункт, Верховное главнокомандование Вермахта, Главнокомандование сухопутных сил Германии.

Tetiana Pastushenko

The system of Nazi POW camps in Ukraine (June – December 1941)

The article describes the stages of establishment of the German camp system for Soviet prisoners of war on the territory of Ukraine.

Key words: World War II, Soviet POWs, Dulag, Stalag, army collection-transportation point, Oberkommando der Wehrmacht, Oberkommando des Heeres.

